

OBSERVACIONS SOBRE LES RELACIONS
HISTÒRIQUES I ARTÍSTIQUES
ENTRE CLUNY I LA PENÍNSULA IBÈRICA
(SEGLES X-XII)

XAVIER BARRAL I ALTET
Universitat de Rennes (França)

SUMARI

- I. La qüestió històrica.- 1. Zona catalana.- 2. Zona castellano-lleonesa.-
II. La qüestió artística.- 1. Zona catalana.- 2. Zona castellano-lleonesa.

Aquest text és fruit d'una doble circumstància: per una banda, el simposi celebrat a Girona sobre l'arquitectura a Catalunya entre els segles IX-XI, on vaig presentar una ponència més específica sobre les relacions entre Catalunya, el Midi de França i la Borgonya entre el 950 i el 1040; i, per una altra, la trobada informal organitzada pel CNRS el mes de setembre de 1993, a Cluny, en la qual vaig presentar un estat dels estudis cluniacs pel que fa a la Península Ibèrica¹. Més particularment en aquest camp, paradoxalment tan poc estudiat, la problemàtica se centra en el major o menor grau de presència de Cluny a les diverses zones de la Península Ibèrica durant l'Edat Mitjana, sobretot romànica, i en quina ha estat la repercussió artística, a la Península Ibèrica d'aquesta presència. És evident que només estudis monogràfics molt detallats sobre cada monestir o sobre aspectes precisos de la relació amb Cluny permetran de dibuixar-ne un dia

¹Vegeu la ressenya del Col.loqui, redactada per D. Iogna Prat, "Notes critiques. Les études clunisiennes dans tous leurs états. Rencontre de Cluny, 21-22 septembre 1993", a "Revue Mabillon", Nouvelle série, V (1994), pp. 233-265.

un panorama general; mentre que en el camp de l'art no es podrà fer un balanç de les influències exercides directament o indirecta per Cluny fins que no s'hagin estudiat el major nombre possible de casos concrets en els quals s'aprecien relacions artístiques tant amb els prestigiosos edificis de Cluny i amb la seva decoració com amb les emanacions més properes de la seva irradiació. Ara per ara, aquest breu balanç i aquests elements de problemàtica podrien servir d'orientació per a construir un veritable programa d'investigació sobre el tema.

I. LA QÜESTIÓ HISTÒRICA

En línies generals es pot afirmar que la introducció de Cluny a la Península Ibèrica ha estat a nivell històric molt poc estudiada a nivell històric. Exceptuant algunes aportacions individuals, que més tard ressenyaré, la majoria d'estudis que hi fan referència són visions conjuntes o evolutives sobre la història de l'església², del monaquisme³ i de la implantació del benedictisme a Espanya⁴; o bé monografies de determinats monestirs⁵, a les quals cal afegir la publicació de diversos aplecs documentals. Fins i tot,

²Com, per exemple, *Historia de la iglesia y de las instituciones eclesiásticas*, "Trabajos en homenaje a F. Valls i Taberner", Málaga, 1990.

³M.P. COCHERIL, *Etudes sur le monachisme en Espagne et au Portugal*, París, 1966; "I Col.loqui d'Història del monaquisme català", Santes Creus, 1966, 2 vols. (1967-1969); A. PLADEVALL, *Els monestirs catalans*, Barcelona, 1970; "II. Col.loqui d'Història del monaquisme català", Santes Creus, 1970, 2 vols. (1972-1974); A. LINAGE CONDE, *El monacato en España e Hispanoamérica*, Instituto de Historia de la teología española (Subsidia, 5), Salamanca, 1977; A. MASOLIVER, *Història del monaquisme cristià*, Abadia de Montserrat, 1980; J.A. GARCÍA DE CORTAZAR, *Las formas de institucionalización monástica en la España medieval*, a "Codex Aquilarensis. Cuadernos de Investigación del Monasterio de Santa Maria la Real", 2 (agosto 1989), pp. 63-81.

⁴Cal destacar en aquest camp els estudis d'A. LINAGE CONDE, *Los orígenes del monacato benedictino en la Península Ibérica*, II, *Difusión de la "Regula Benedicti"*, León, 1973; i *La difusión de la Regla de San Benito y la sociedad española en la Alta Edad Media*, Acción Social de la Orden Benedictina. XV Centenario de San Benito. "Anales de Moral Social y Económica", LXV, Centro de Estudio Sociales del Valle de los Caídos, Madrid, 1982.

⁵A.M. ALBAREDA, J. MASSOT I MUNTANER, *Història de Montserrat*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1972; E. JUNYENT, *El monestir romànic de Santa Maria de Ripoll*, Barcelona, 1975; R. d'ABADAL, *Com neix i com creix un monestir pirinenc abans de l'any mil: Eixalada-Cuixà*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1954; C. BARAUT, *El monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles i els orígens del monaquisme benedictí al comtat d'Urgell*, "Studia Monastica", XXII-2 (1980), pp. 254-259.

dins d'aquest corrent historiogràfic, generalitzador i normalment divulgatiu, encara hi trobem a faltar un estudi sistemàtic de cadascun dels diversos ordes religiosos.

El que sí que reflecteix la bibliografia apuntada, tanmateix, és la conveniència de separar territorialment la Península Ibèrica, ateses les diferents circumstàncies històriques de cadascuna de les àrees, a l'hora d'estudiar la recepció i el posterior desenvolupament de la reforma cluniacenca. Així, amb l'excepció de Sánchez Albornoz, que sempre particularitza el cas ibèric⁶, la majoria d'historiadors estan d'acord a delimitar uns ritmes i unes evolucions diferents entre la zona catalana i la castellano-lleonesa. Seguint, doncs, aquesta divisió, intentaré exposar i valorar les diverses aportacions, més per temes i per successió cronològica dins d'aquests que no pas per l'ordre exhaustiu de publicació dels treballs.

1. Zona catalana

Com a premissa principal, es pot afirmar que l'abadia borgonyona no va jugar a Catalunya el paper fonamental que tradicionalment la historiografia ha atribuït a la resta de la Península Ibèrica. La primera diferència respecte a aquesta és la primerenca adopció de la Regla de sant Benet, documentada ja al final del segle VIII, gràcies sobretot a la pertinença a l'imperi carolingi. Aquest aspecte ha estat investigat àmpliament per A. Linage Conde el qual arriba a afirmar que "ya en el siglo IX Cataluña no era diferente del resto de Europa central i occidental"⁷, mentre que Portugal, per exemple, no rebé l'orde de sant Benet fins la penetració de la reforma cluniacenca al segle XI. Queda, però, per confirmar si la benedictinització a la Marca Hispànica fou total o bé si alguns monestirs continuaren amb regles mixtes, com ho sembla estimar Manuel Riu⁸.

Allò que va cridar ràpidament l'atenció als investigadors, com per exemple a P.F. Kehr ja a l'any 1927, fou, en paraules seves, la ràpida ro-

⁶C. SÁNCHEZ ALBORNOZ, *España. Un enigma histórico*, Buenos Aires, 1962.

⁷A. LINAGE CONDE, *op. cit.*, 1973, p. 499.

⁸M. RIU I RIU, *Monacato y colonización rural en la Cataluña altomedieval*, "Segundo Seminario sobre el Monacato", Aguilar de Campóo, agosto de 1988. Publicat a "Codex Aquilarensis. Cuadernos de Investigación del Monasterio de Santa María la Real", 2 (agosto 1989), p. 88.

manització de Catalunya⁹; és a dir, els nombrosos i primerencs -per la decadència i manca de poder en què es trobava la Santa Seu- privilegis d'exempció pontificis que reberen alguns monestirs catalans¹⁰. De fet, la traducció que féu Ramon d'Abadal d'aquest estudi al català promogué les seves pròpies investigacions posteriors sobre la història de l'església a Catalunya¹¹. El fet és que només un any després que Agapit II concedís una nova butlla a l'abat Aymard de Cluny, el monjo Sunyer del monestir de Sant Miquel de Cuixà marxà a Roma i aconseguí l'exempció i la lliure elecció de l'abat de mà del mateix pontífex. Aquesta acció es repetí en nombroses ocasions, com per exemple l'any següent, i quedaren deslliurats molts monestirs de l'autoritat episcopal. Ramon d'Abadal, el qui més detalladament ha estudiat aquest període, creu que l'acte del monjo Sunyer de Cuixà només es pot explicar pel coneixement que aquest devia tenir de les noves concepcions monàstiques i fins i tot de la butlla atorgada a Cluny¹². Els contactes amb l'abadia borgonyona proliferaren. L'any 965, el comte Sunifred de Cerdanya anà a Lézat, abadia regida per Cluny, buscant un nou abat per a Cuixà; Garí fou des d'aleshores abat de Lézat i Cuixà. Altrament, la primera menció directa a l'abadia borgonyona dins la documentació conservada és la del testament del mateix Sunifred, on llega "deu peces de diners d'Ausona, de Barcelona o de Girona, que fareu donat al cenobi de Sant Pere de Cluny"¹³. La nova orientació del monaquisme català vers Roma va ser aglutinada al final del segle X i començament del segle XI, amb l'intermedi forçós de la ràtzia d'Almansor, per dos dels personatges més àmpliament estudiats dins la historiografia medieval en llengua catalana: l'abat Garí i el bisbe Oliba. Arran dels estudis de Ramon d'Abadal -que considera l'individu motor de la història-, l'abat Garí ha estat interpretat com "l'animador espiritual" d'un moviment congregacionista, amb les cases

⁹P.F. KEHR, *El Papat i el principat de Catalunya*, "Estudis Universitaris Catalans", 12 (1927); 13 (1928).

¹⁰P.F. Kehr arriba a afirmar que Catalunya va rebre al final de segle X i principi del segle XI més butlles pontificies que cap més regió o país d'Europa.

¹¹Per emmarcar la labor historiogràfica de Ramon d'Abadal es pot recomanar la lectura de: *Ramon d'Abadal i de Vinyals. Commemoració del centenari del seu naixement*, Generalitat de Catalunya, 1989.

¹²R. d'ABADAL, *L'esperit de Cluny i les relacions de Catalunya amb Roma i la Itàlia en el segle X*, "Studi Medievali", 3a sèrie, II-1 (Spoleto, 1961), pp. 8-9.

¹³El testament de Sunifred de Cerdanya és transcrit íntegrament a: Ramon d'ABADAL, 1954, *op. cit.*, doc. núm. 92.

de Lézat, Cuixà, Sant Hilari de Carcassona, Sant Pere de Caunès i Santa Maria d'Alet, que introduïa l'esperit de renovació monàstica aportat per Cluny a Catalunya. Tanmateix, seguint la tradició cluniacena, cada monestir tenia un segon abat resident; això, sumat a la manca de lligam jurídic entre ells, comportà que amb la mort de Garí, morís també la seva obra.

A. Mundó¹⁴, amb l'objectiu d'analitzar l'autèntic ofici de Cluny a l'est dels Pirineus (que de bon començament ja considera *plutôt modeste*), estableix tres moments diferents. El primer correspon a la reagrupació monàstica que, a imitació de Cluny, endagaren algunes abadies gràcies als seus promotors que en recolliren l'esperit i l'hi introduïren. Dins d'aquest grup situa l'abat Garí i l'abat Oliba, entre altres. Igual com d'Abadal, no creu en l'existència de lligams jurídics entre els diversos centres, sinó que en el cas de l'abat Oliba, per exemple, els contactes podien establir-se mitjançant relacions amicals i consells espirituals¹⁵. A diferència de la que es refereix a l'abat Garí, A. Mundó remarca que no s'ha trobat un sol mot que faci menció a Cluny a la documentació oficial de l'abat i bisbe Oliba.

Amb la desaparició d'aquests personatges i amb la represa de l'apropiació laica dels béns eclesiàstics, s'inicia, segons A. Mundó, el segon moment, aproximadament durant la segona meitat de segle XI, quan diversos patrons lleguen els seus monestirs a abadies estrangeres reformades, sense un pla preconcebut. És en aquest moment que s'insereix la possible penetració directa de Cluny al sud-est dels Pirineus. Encara no ha estat possible cercar una explicació raonable del perquè l'abadia borgonyona refusà les donacions de diversos nobles catalans¹⁶. A. Mundó argumenta raons de tipus polític-econòmic, com l'aprensió de Cluny davant una nova perspectiva de croada o la política de paries de Ramon Berenguer¹⁷, sense trobar-les però del tot satisfactòries. Tanmateix, Ch.J. Bishko, en impor-

¹⁴A. MUNDÓ, *Moissac, Cluny et les mouvements monastiques de l'Est des Pyrenées du Xè au XIIIè siècles*, "Annales du Midi", 75 (1963)

¹⁵A causa, precisament, de la relació tan flexible que mantingué amb els altres centres religiosos, R. d'Abadal i A. Mundó no semblen coincidir a l'hora de delimitar les comunitats de les quals l'Oliba fou directament abat.

¹⁶Arnau Mir de Tost, participant de la reconquesta a la vall del Segre, després d'aconseguir privilegis d'exempció pontificis per a Sant Pere d'Ager, l'any 1066 oferí a l'abat Hug de Cluny el monestir amb els seus béns i la lliure elecció d'abat. L'abadia borgonyona no tan sols refusà aquesta donació sinó també la de Girabert Mir d'Olèrdola, que, en el seu testament, llegà alguns castells i terres de la seva possessió a Cluny.

¹⁷A. MUNDÓ, *op. cit.*, pp. 561-563.

tants estudis sobre la influència de Cluny a Portugal, Lleó i Castella, ha analitzat les donacions denegades per Cluny des d'un nou punt de vista històric, com la guerra de Barbastro (1064) i l'oposada aliança monàrquica que hi jugaren el papat i Cluny. D'aquesta manera, l'historiador nord-americà recalca que els territoris llegats a Cluny per Arnau Mir de Tost i Gilbert Mir d'Olèrdola abans havien estat sota la protecció pontifícia; però que, davant l'aliança del Regne d'Aragó amb Alexandre II, ambdós volgueren protegir llurs àrees frontereres mitjançant la presència cluniacenca¹⁸. La no concreció d'aquestes cessions tant podria explicar-se per l'oposició dels familiars més pròxims com de la mateixa església romana, anterior beneficiària.

Les úniques possessions directes de Cluny als comtats catalans foren el monestir de Sant Pere de Casserres i els priorats de Clarà i Corbera. Quan Bernat II de Besalú llegà el 1078 els monestirs de Sant Pere de Camprodon, Sant Pau del Fenollet i Santa Maria d'Arles de Tec a Cluny, ho féu amb l'abadia de Moissac (des del 1052 priorat de Cluny) com a mitjançera. Aquest fet demostra la tesi d'A. Mundó, reflectida en el tercer moment per ell definit, segons la qual la reagrupació monàstica adquireix en aquest moment una base local, i en el cas de Cluny l'abadia mare estava molt allunyada dels comtats catalans¹⁹.

En els darrers anys Manuel Riu²⁰ ha anat investigant el paper que jugaren els monestirs en el repoblament i l'estructura territorial de la Catalunya Vella. A través dels seus estudis demostra com, durant la segona meitat del segle XI, foren les canòniques que guanyaren adeptes davant els monestirs i que, en el cas del monacat, i més tenint en compte l'escassa presència directa de Cluny a Catalunya, aquest hagué d'esperar una nova reforma, la del Císter, per participar activament en el repoblament de la Catalunya Nova.

¹⁸Ch. J. BISHKO, *Spanish and Portuguese monastic History 600-1300*, Londres, 1984.

¹⁹A. MUNDÓ, *op. cit.*, pp. 564-565. També A. MUNDÓ, *Monastic movements in the East Pyrenees, a Clunic Monasticism in the Central Middle Ages*, Londres, 1971

²⁰M. RIU I RIU, *La inserció dels monestirs en la societat i l'economia catalanes (segles XVIII-XII)*, "Quaderns d'Estudis Medievals", 1-8 (1982), pp. 467-472; *Monacato y colonización rural en la Catalunya altomedieval*, "Codex Aquilarensis. Cuadernos de Investigación del Monasterio de Santa María la Real", 2 (agosto 1989), pp. 85-107.

2. Zona castellano-leonesa

La penetració de Cluny a la resta de la Península Ibèrica fou bastant més tardana; tot i així, ha estat molt més atesa per la historiografia a causa del seu caràcter directe i de la intervenció que tradicionalment hom li ha atribuït en qüestions polítics i religioses, com la reconquesta o l'afiançament del camí de peregrinació a Santiago de Compostela. Tanmateix, la bibliografia recent tendeix a relativitzar el paper jugat per l'abadia borgonyona i a augmentar la responsabilitat de la monarquia lleonesa.

L'esperit de Cluny en la nova orientació eclesiàstica dels regnes cristians espanyols sembla que és indiscutible. Al llarg del segle IX i X, i també durant bona part del segle XI, perviuen en els territoris cristians cèl·lules cenobítics de caràcter repoblador, en les quals les pautes d'observança responien més a un codi de vida en comú que no pas a una reglamentació jurídica. Aquest fet no vol dir que la Regla de sant Benet no fos coneguda, sinó que era una opció més al costat, per exemple, de les de sant Isidor o sant Fructuós, i que no podia arrelar fins que no arribés institucionalitzada a través de Cluny. Tant J. A. García de Cortázar com A. Linage Conde s'han preguntat sobre el perquè d'aquest retard. El primer afirma que la benedictinització suposava un canvi de mentalitat, significava posar fi al pactisme visigot, amb la jurisdicció del bisbe sobre el monestir, amb els monestirs familiars i dobles i, també, un canvi en la litúrgia hispànica²¹; el segon ho atribueix més a causes d'aïllament o d'ignorància dels nous temps europeus i a un nivell de vida molt poc propici a la implantació del luxe²². De fet, Cluny devia el seu prestigi i riquesa a l'exempció davant l'ordinari i a la dependència directa del papat.

Les primeres donacions a Cluny en els territoris més occidentals de la Península Ibèrica s'esdevingueren durant el regnat de Sancho III el Mayor de Navarra, el qual, sota els consells de l'abat Oliba i de l'abat Ponç de Tavèrnoles (bisbe d'Oviedo entre el 1028-1035), cedí a l'abadia borgonyona el monestir aragonès de San Juan de la Peña (1028), seguit dels navarresos de Leyre i Irache i del castellà d'Oña, entre d'altres. Els anys 60 del nostre segle²³ ja es va debatre, en oposició a la interpretació més tradicio-

²¹J.A. GARCÍA DE CORTÁZAR, *op. cit.*, p. 70.

²²A. LINAGE CONDE, *op. cit.*, 1973, p. 45.

²³C. SÁNCHEZ ALBORNOZ (*op. cit.*, pp. 280-283) afirma que l'arribada dels monjos

nal, que l'ingrés de Cluny a l'oest de la Península fos degut a la seva intenció d'explotar el camí de Santiago a la zona de La Rioja. De fet, l'escassa documentació que es conserva del segle XI, ens mostra el monarca navarrès com a màxim responsable i protector del benedictinisme cluniacenc. Així, els primers contactes amb Cluny semblen respondre a la relació personal del monarca amb l'abat Odiló per tal d'anar introduint els costums i l'espiritualitat benedictina en els seus territoris²⁴. Cal, doncs, desvincular aquesta primera via de relació amb Cluny de la que a mitjan segle XI es donà al territori lleonès.

Els vincles més intensos entre l'abadia borgonyona i l'incipient regne de Castella i Lleó es troben durant els regnats de Fernando I i Alfonso VI. Qui millor ha estudiat aquesta relació ha estat Charles J. Bishko²⁵, que arriba a precisar un canvi de rumb, caràcter i intencionalitat enmig de l'aliança que ambdós monarques mantingueren amb Cluny. La seva anàlisi parteix de dues premisses bàsiques: la primera, la política enfrontada entre els abats cluniacencs i els papes reformistes "gregorians"; i la segona, el sistema d'aliances competitives que establiren ambdós amb les monarquies hispàniques.

La tesi que ha sostingut el professor americà és que, pels anys 1063 i 1077, Fernando I i Alfonso VI respectivament passaren de mantenir una relació d'*amicitia* a una de *coniunctio* amb l'abadia de Cluny; es passava, doncs, d'una relació fraternal, basada en la cessió de diversos centres religiosos, a un vincle de clientela, basat en el pagament d'un cens de mil, primer, i de dos mil, després, *mectales* d'or. Quines són les circumstàncies que comportaren aquest canvi? Responia aquest als interessos de l'abadia borgonyona de participar en la Croada i Reconquesta espanyola o d'organitzar i promoure les vies de peregrinació? Contràriament a aquestes hipòtesis, Charles J. Bishko afirma, potser de manera bastant categòrica, que "la alianza con Cluny constituyó un elemento esencial de éxito para la expansión dinástico-imperial del estado castellano-leonés". En ambdós casos el canvi de relació respon al perill que suposava per a la monarquia lleonesa el nou interès del papat per a intervenir en la reconquesta espanyola.

cluniacencs fou a causa de les ànsies d'europçització de Sancho el Mayor i del seu anhel de salvar el clergat de la crisi moral i cultural que l'assolava.

²⁴Ch. J. BISHKO, *Fernando I y los orígenes de la alianza castellano-leonesa con Cluny*, "Cuadernos de Historia de España", XLVII-XLVIII (1958), pp. 31-135.

²⁵Ens remetem als articles de Ch.J. Bishko recollits al volum citat a la nota 18.

Quan Ramiro I d'Aragó s'alia amb la Santa Seu, trobem que determinats nobles catalans, que tenien possessions a la zona fronterera de Barbastro, les volen llegar a Cluny²⁶, i és en aquest mateix moment que Fernando I atorga el cens anual a l'abadia francesa. Una situació semblant es produeix en temps d'Alfons VI, davant el reclam de Gregori VII sobre la sobirania de la península i de l'atac a l'església castellano-lleonesa reclamant l'abolició del ritus hispànic, Alfons VI: duplica el cens per a l'abadia borgonyona²⁷.

Per a Cluny aquest cens anual d'origen hispànic suposà un factor primordial per al creixement material de l'abadia mare²⁸ i també la possibilitat de crear priorats en zones hispàniques, que estigueren concentrats, com ho analitzaré a l'apartat artístic, sobretot dins els territoris de la Corona lleonesa. Però no és pot oblidar que l'estreta relació amb el Regne de Castella i Lleó significà també l'apogeu del poder temporal de l'abadia a la península. És innegable que Cluny tingué molt a veure amb la nova orientació eclesiàstica dels regnes cristians espanyols; però aquesta no es donà tan sols a nivell monàstic sinó que la majoria de prelats pontificis de les zones reconquerides foren monjos formats a Cluny. Potser l'exemple més significatiu és el Bernardo de Sédillac, antic monjo de Cluny i abat de Sahagún, que fou nomenat arquebisbe de Toledo. Circumstàncies similars es donaren a les seus episcopals de Pamplona, Palència, Segòvia, Osma, Salamanca o Santiago. Fou així, precisament, com es reemplaçà a Portugal el monaquisme ibèric, de tipus pre-carolingi, pel d'origen benedictí, a partir del darrer quart del segle XI. Les diòcesis, per exemple, de Braga i Porto entraren en mans de prelats estrangers, normalment cluniacencs; el poder temporal, gràcies a la política d'aliances matrimonials d'Alfons VI, acabà en mans del duc Enric de Borgonya (1094-1114)²⁹.

²⁶Ens referim a les cessions que Amau Mir de Tost i Girabert Mir d'Olèrdola feren a l'abat de Cluny i que han estat exposades a l'apartat sobre Catalunya.

²⁷Tanmateix, el monarca espanyol hagué de cedir a les prescripcions pontífiques, tot fa suposar que sota la recomenació de l'anomenat papa negre; i el 1080 en el Concili de Burgos s'implantà la litúrgia romana a tots els territoris cristians de la Península Ibèrica.

²⁸La gran construcció de Cluny III es degué en part als ingressos procedents de la monarquia lleonesa. Fins i tot, Kenneth John Conant afirma que el lleó heràldic que es troba a l'hospici, construït entre 1077-1079, és una mostra de la gratitud de l'abadia envers Alfons VI.

²⁹J. MATTOSO, *Le monachisme ibérique et Cluny. Les monastères du diocèse de Porto l'an mille à 1200*, 1968.

El paper de Cluny a la Península Ibèrica els regnats d'Urraca i d'Alfons VII no ha estat encara prou estudiat. Si més no, es pot aventurar que aquests no pogueren mantenir l'alt cens atorgat a Cluny i que retornaren a la pràctica habitual de donar, quasi anualment, un monestir reial a l'abadia mare³⁰. Altrament, aquest període ja correspon a la penetració cistercenca en terres hispàniques.

Darrerament, la revista "Gesta", especialitzada en art medieval, ha dedicat tot el volum vint-i-setè, corresponent a l'any 1988, a l'art relacionat amb Cluny i la seva difusió europea. John Williams³¹, en un article que comentaré a bastament dins la qüestió artística, relativitza, fent-se ressò dels estudis ressenyats, l'ofici de Cluny en la reconquesta i l'organització del camí de Santiago i atribueix majors responsabilitats a la mateixa iniciativa hispànica.

II. LA QÜESTIÓ ARTÍSTICA

Des del començament es ve afirmant que l'abadia borgonyona fou qui organitzà i promocionà els camins de peregrinació a Santiago de Compostela i que a través de les dites vies fou com ingressà l'art romànic madur a la Península Ibèrica. Tanmateix, la historiografia recent, sobretot la dels anys vuitanta i noranta, va reconsiderant diverses qüestions que fins ara eren considerades inamovibles.

En primer lloc, resulta difícil demostrar la primacia de Cluny dins dels camins de peregrinació; ja les investigacions d'Élie Lambert van constatar que molts altres ordes tenien nombrosos priorats en aquestes vies³². De fet, els estudis recents de John Williams³³ demostren que només una de les cinc esglésies de peregrinació, Saint-Martial de Limoges, fou plenament cluniacena³⁴, mentre que a les altres només s'hi donà un intent o

³⁰ Alfons VII cedí, per exemple, a Pere el Venerable els monestirs de Sahagun (1132) i San Pedro de Cardena (1142)

³¹J. WILLIAMS, *Cluny and Spain*, "Gesta. International Center of Medieval Art", XXVII-1/2 (1988), pp. 93-101.

³²M.E. LAMBERT, *Ordres et confréries dans l'histoire du pèlerinage de Compostelle*, "Annales du Midi", LV (1943), p. 369.

³³J. WILLIAMS, *La arquitectura del Camino de Santiago*, "Compostellanum. Revista del Centro de Estudios Jacobeos", XXIX- 3/4 (1984), pp. 267-290 i *op. cit.*, 1988.

³⁴Saint-Martial de Limoges fou cedida a Cluny l'any 1062. Se sap que l'any 1053 patí un

presència temporal. És cert que, de les set primeres dependències cluniacenes a Espanya, tres -San Zoil de Carrión, Santa Maria de Nájera i Santa Coloma de Burgos³⁵- estaven emplaçades en el camí de Santiago, però la localització d'aquestes donacions depenia més dels interessos hispànics que no pas dels borgonyons. Aquesta desvinculació entre les vies de peregrinació i l'abadia borgonyona ha inspirat un novedós article d'O.K. Werckmeister³⁶ quant al seu enfocament, on sosté la hipòtesi que les característiques arquitectòniques de Cluny III responien a un intent, per part de l'abat Hug, d'obrir l'església a una audiència laica i així encapçalar una de les vies de peregrinatge; aquest intent d'absorció l'associa amb l'interès per part de l'abadia borgonyona de protegir legalment i política les esglésies de peregrinació de Saint-Sernin de Toulouse i Sainte-Foi de Conques.

La segona afirmació, apuntada en un principi, pressuposa dues premisses davant les quals hom és bastant escèptic. La primera és la identificació de l'anomenat art cluniacenc amb l'art benedictí i, per extensió, amb l'art plenament romànic³⁷; i la segona, la concepció dels camins de peregrinació com a vies per on circulaven els nous corrents artístics que es difonien a altres contrades³⁸. Seraffn Moralejo, en els seus darrers estudis³⁹, és molt crític amb aquestes afirmacions, considerant-les abusives i

incendi, però és difícil de precisar si el pla de reconstrucció s'inicià durant el domini borgonyó.

³⁵Cedides a Cluny els anys 1076, 1079 i 1081, respectivament.

³⁶O.K. WERCKMEISTER, *Cluny III and the Pilgrimage to Santiago de Compostela*, "Gesta. International Center of Medieval Art, XXVII-1/2 (1988), pp. 103-112; i abans a *Artistes, artisans et production artistique au Moyen Age*, X. BARRAL I ALTET, ed., II, París, 1987, pp. 135-142.

³⁷El primer de parlar d'un art pròpiament cluniacenc fou Viollet-le-Duc, que afirmà que els monjos cluniacencs eren enviats a altres monestirs amb traces arquitectòniques que no podien modificar. La idea d'una unitat cultural dins de l'art cluniacenc fou represa a les investigacions de Joan Evans, que arribà a determinar-ne diversos grups (*Romanesque Architecture of the Order of Cluny*, Cambridge, 1938 i *Cluniac Art of the Romanesque Period*, Cambridge, 1950).

³⁸Foren E. MÂLE (*L'art religieux du XIIè siècle en France*, París, 1923) i A.K. PORTER (*Romanesque Sculpture of the Pilgrimage Roads*, 1923) aquells qui forjaren, a imitació del que passava amb els temes literaris, aquesta imatge de les vies de peregrinació com els camins pels quals es difonia el nou art romànic de la mà dels peregrins.

³⁹S. MORALEJO, *Modelo, copia y originalidad, en el marco de las relaciones artísticas hispano-francesas (siglos XI-XIII)*, "Vè Congrès espanyol d'Història de l'Art" (1984), I, Barcelona, 1986, pp. 89-112; *Artistas, patronos y público en el arte del Camino de Santiago*, "Compostellanum. Revista del centro de Estudios Jacobeos", XXX-3/4 (1985), pp. 395-430; *Cluny y los orígenes del románico palentino. El contexto de San Martín de Frómista*, "Jornadas sobre el arte de las ordenes religiosas en Palencia" (24 al 28 de juliol de 1989), Palencia,

vulgaritzadores. Per a ell, més que de la introducció del romànic a Espanya a través de les vies de peregrinació, s'hauria de parlar de la integració d'Espanya dins de l'àmbit en què es gestava el romànic ple. En lloc d'un producte acabat, els regnes cristians occidentals en reberen les premisses, les matèries primeres i, sens dubte, en un primer moment, els artistes més qualificats.

Aquests darrers anys, a banda de desmentir-se pressupòsits preestablerts, es van concretant les relacions artístiques, directes o indirectes, entre Cluny i els regnes cristians occidentals. L'escassa incidència històrica de l'abadia borgonyona a Catalunya i la seva desvinculació de les hipotètiques vies d'influència cluniacenc fan suposar que els contactes artístics directes devien haver estat mínims i, fins i tot, inexistents. Si més no, és necessari que proliferin aquests estudis puntuals per a poder realitzar *a posteriori* una valoració de les veritables dependències artístiques de la Península Ibèrica amb l'abadia de Cluny.

1. Zona catalana

Les relacions artístiques entre Cluny i Catalunya sovint han estat exagerades, atès l'esperit congregacionista d'arrel cluniacenc que implantaren homes com l'abat Garí o l'abat Oliba. Amb l'arquitectura pre-romànica o el primer romànic caldria provar de fer un estudi concret, de formes o d'estructures, comparant-les amb l'església de Cluny II⁴⁰. Així, per exemple, sabem que la construcció de l'església de Sant Miquel de Cuixà s'inicià l'any 956, tot just abans de l'arribada de l'abat Garí procedent de Lézat, domini cluniacenc. Aportà el nou abat alguna novetat artística, relacionada amb el nou prestigi de Cluny, al monestir que s'anava construint i que fou consagrat l'any 974? Quan l'abat l'Oliba, durant el primer terç del segle XI, endegà una nova ampliació del temple de Cuixà, edificant una mena de capçalera rectangular entre les dues absidioles primitives que hi havia a banda i banda de l'altar major, s'inspirava en els corredors laterals que

1990, pp. 7-27; i *Cluny et les débuts de la sculpture romane en Espagne*, a *Le gouvernement d'Hugues de Semur à Cluny*, Cluny, 1990, pp. 405-434.

⁴⁰La primera església de l'abadia de Cluny es consagrà el 927; però, a causa del creixement de la comunitat, sembla que aquesta aviat resultà insuficient i que, l'any 955, s'inicià una renovació total, sota l'abadiat de Mayeul. L'any 981 es consagrà l'església de Cluny II i vera, el 1010, tota estava coberta amb voltes de canó.

envoltaven la capella major de l'església abacial de Cluny II?⁴¹ El cos circular occidental de Cuixà, té quelcom a veure amb les rotondes de Borgonya?⁴² Cal, doncs, fer un estudi exhaustiu sobre aquestes qüestions i moltes més però sense perdre de vista la perspectiva que la presència de deambulatoris o d'alguna de les característiques de la part occidental dels temples són aspectes que tant podrien procedir de Cluny com d'altres centres a través de models.

Tanmateix, avançant-nos als esdeveniments, no ens hauríem d'estranyar ni de sorprendre si els resultats no fossin gaire eloqüents, perquè hem de tenir en compte que J. Puig i Cadafalch⁴³ no va saber veure excessives relacions artístiques entre Cluny i Catalunya i els darrers balanços publicats, tampoc⁴⁴.

Pel que fa a l'escultura del segle XII, tampoc s'ha pogut provar cap relació directa amb l'abadia borgonyona. Aquesta, durant bona part del segle, estigué relacionada a Catalunya amb els tallers tolosans que treballaren a l'església de Saint-Étienne i a La Daurade⁴⁵. Tanmateix, el que sí que caldria estudiar més a fons és la possible incidència artística de Cluny i del seu entorn, tant a nivell estilístic com programàtic, dins les anomenades arts del color, de la pintura i miniatura.

1. Zona castellano-lleonesa

Fou durant el regnat de Sancho el Mayor (1004-1035) que algunes construccions de la zona navarro-aragonesa s'allunyaren de l'estil imperant per anunciar el posterior romànic, un fet que potser caldria connectar amb l'obertura a Europa que propicià el mateix monarca. D'aquesta manera, la

⁴¹I. BANGO TORVISO, *La part oriental dels temples de l'abat bisbe Oliba*, "Quaderns d'Estudis Medievals", 7-23/24 (1988).

⁴²Cal fer esment de les "Actes del Col.loqui 'Guillaume de Volpiano et l'architecture des rotondes'", que es reuní a Dijon el 1993.

⁴³J. PUIG I CADAVALCH, A. DE FALGUERA, J. GODAY, *L'arquitectura romànica a Catalunya*, III vols., Barcelona, 1909 i J. PUIG I CADAVALCH, *La geografia i els orígens del primer art romànic*, Barcelona, 1930.

⁴⁴*Le paysage monumental de la France autour de l'any mil*, X. BARRAL I ALTET, ed. "Col.loqui internacional Hugues Capet (juliol-setembre 1987), Picard, 1987; i *Catalunya i França Meridional a l'entorn de l'any mil*, "Actes del col.loqui internacional Hugues Capet (2-5 de juliol de 1987), Barcelona, 1991.

⁴⁵J. AINAUD DE LASARTE, *Moissac et les monastères catalans de la fin du Xe au début du XIIe siècle*, "Annales du Midi", 75 (1963), pp. 545-549.

catedral de Palència està sota l'advocació de Sant Antolín, un culte d'origen llenguadocià. Tot i així, i sabent que fou Sancho el Mayor el primer de concedir donacions a l'abadia cluniacena, no s'ha fet un estudi detallat sobre les possibles relacions entre les construccions per ell patrocinades - l'abadia-panteó de San Salvador de Leyre, l'ampliació de l'església de Sant Juan de la Peña o la mateixa catedral de Palència- i el conjunt monàstic de Cluny II⁴⁶. Hem de pensar, però, que si la relació de Sancho el Mayor amb l'abadia borgonyona fou del mateix caràcter que la que mantingué l'abat Oliba, una *preparatio cluniacensis* tal i com l'anomena Ch.J. Bishko⁴⁷, Cluny no sembla pas haver pogut exercir una influència artística directa en els dominis castellans.

El que sí que es deixa intuir en època de Fernando I, el primer monarca hispànic a concedir un cens anual a l'abadia borgonyona, és el tarannà imperial d'algunes obres miniades i d'orfebreria, patrocinades pel mateix monarca, que denoten una clara influència del nord d'Europa, sia alemanya o francesa, que potser només podia ser transmesa via Cluny. L'exemple més fefaent en podria ser el del reliquiari de San Isidoro, una urna d'ànima de fusta sobre la qual es disposen plaquetes de plata, que ha estat relacionada, per l'estil de les figures i pel seu modelat, amb les portes de bronze de Sant Miquel de Hildesheim⁴⁸. Quan John Williams es pregunta com podia haver arribat aquest estil a Espanya, no dubta d'afirmar que és producte de l'estreta relació que en aquells moments mantenien l'abat de Cluny i el monarca del regne de Castella i Lleó; fins i tot, llança la hipòtesi que fos el mateix Hug de Cluny, amb els seus viatges a Alemanya i vincles amb els emperadors otonics, qui en fes d'agent⁴⁹. Durant aquest regnat, tanmateix, l'arquitectura continua presentant una filiació autòctona, d'arrel asturiana, potser amb el propòsit de legitimar el poder de Fernando I sobre Lleó i fer-ne el centre del nou imperi en detriment de Castella. D'aquesta manera, la consagració que es realitzà el 1063 de l'antiga església de San Pelayo y San Juan Bautista -aleshores ja San Isidoro- sembla

⁴⁶K.J. CONANT (*Arquitectura carolingia i románica 800/1200*, Madrid, 1982, p. 203) afirma que, malgrat l'anhel d'independència dels monestirs espanyols, alguns, com el de San Juan de la Peña, presenten reminiscències de Cluny II; tanmateix, no les concreta.

⁴⁷Ch.J. BISHKO, *op. cit.* 1958, pp. 31-135.

⁴⁸M. GÓMEZ MORENO, *El arca de las reliquias de San Isidoro*, "Archivo Español de Arte y Arqueología" (1932), pp. 205-215.

⁴⁹J. WILLIAMS, *op. cit.*, 1988. pp. 97-98.

correspondre a la reconstrucció, amb materials més duradors, de l'antiga església d'estil asturià.

Quan a l'inici de l'apartat artístic afirmava que s'havia de relativitzar el paper que la historiografia tradicional havia atorgat a Cluny en la difusió de l'art romànic, ho feia sabent que, en el cas de la província de Palència, a la zona compresa entre els rius Cea i Pisuerga, aquesta afirmació és certa, sobretot durant el darrer terç del segle XI.

La penetració del romànic madur en Tierra de Campos és indissociable de la penetració cluniacenc. Serafín Moralejo, en dos encertats estudis⁵⁰, observa que les primeres manifestacions del romànic ple que s'han conservat a Tierra de Campos es troben en monestirs que, d'una manera o una altra, estigueren vinculats a l'abadia borgonyona. Tanmateix, les primeres mostres romàniques, tant arquitectòniques com escultòriques, d'aquests cenobis cluniacencs -San Isidro de las Dueñas, San Zoil de Carrión, San Benito de Sahagún i San Salvador del Nogal- es troben estretament relacionades amb l'església de San Martín de Frómista que, fins l'any 1118 i a través de San Zoil de Carrión, no ingressà a l'òrbita de Cluny. Serafín Moralejo, mitjançant les dades documentals conservades sobre San Martín de Frómista, considera una possible *praeparatio cluniacensis* amb anterioritat a la data de la seva donació. Segons el testament de Sancha, vídua de Sancho el Mayor, l'església fou fundada sota el seu patrocini i, com a primer testimoni, hi figurava un tal "Abbas Miró", segurament d'origen català, que serà el futur abat del monestir. D'aquesta manera, es pot afirmar que abans de la seva cessió a San Zoil de Carrión, dins del cenobi de San Martín de Frómista ja es respirava l'esperit de Cluny. No hem de caure en l'error, però, de pensar que la penetració cluniacenc comportava alguna particularitat formal, perquè les relacions artístiques que s'estableixen entre els monestirs de la província de Palència esmentats i l'església de San Martín de Frómista són extrapolables a centres monàstics de la Gascunya, província cluniacenc d'on provenien la majoria de monjos destinats als regnes hispànics. L'execució dels vuit capitells d'estil borgonyó del creuer de Santa Maria d'Estíbaliz (Alaba) hauria pogut resultar de la donació d'aquesta església a un altre priorat de Cluny, Santa María de Nájera, el 1138.

L'aportació de Cluny a l'art hispànic no ha de buscar-se únicament a nivell de possibles relacions estilístiques o estructurals amb l'abadia mare,

⁵⁰S. MORALEJO, *op. cit.*, 1990. (Veure nota 39).

sinó també com la reforma que això representà dins de l'orde benedictí, a nivell litúrgic i programàtic. És concretament a l'àrea geogràfica abans ressenyada i per l'estret vincle del poder temporal amb l'abadia cluniacenca on trobem un dels escassos exemples hispànics dels que fins ara s'han estudiat que reflecteix la ideologia concernent a la mort i la resurrecció que desenvolupà Cluny. Es tracta de la tapa del sepulcre d'Alfonso Ansúrez, que fou instal·lada a l'església del monestir de San Benito de Sahagún a la mort d'aquest, l'any 1093. Ha estat de nou Serafín Moralejo qui, per una banda, ha detallat la filiació francesa d'aquesta làpida, vinculant-la també amb el taller principal de San Martín de Frómista que després treballà a la catedral de Jaca i, per una altra, ha determinat el significat teològic de cadascun dels elements individuals de la iconografia⁵¹. Tanmateix, l'historiador gallec no vincula determinats motius icònics i la disposició general d'aquests amb una possible influència de l'espiritualitat cluniacenca. Debra Hassig⁵², tenint en compte que Sahagún arribà a ser centre d'una congregació que reuní més de vuitanta-cinc comunitats religioses i que, igual com Cluny, garantia privilegis d'enterrament a la noblesa autòctona a canvi de donacions, no interpreta l'escena representada com l'ascensió de l'ànima del difunt, sinó com la segona resurrecció que simbolitzava l'entrada física a la Jerusalem celestial.

Darrerament, José Luís Senra ha pogut determinar amb precisió les primeres relacions directes entre l'art de Cluny III i dos monestirs benedictins castellans, San Salvador de Oña i San Pedro de Cardeña, agregat a Cluny el 1142⁵³. La decoració del frontal del refectori de San Salvador de Oña recorda, quant a l'esquema compositiu, disposició i decoració, el cancell del cor de l'església abacial de Cluny III. Altrament, la galeria meridional del claustre i la porta de la sala capitular del cenobi de San Pedro de Cardeña, amb una articulació molt similar a la del frontal del monestir de Oña troben llur paral·lel en la galeria del palau d'Auxerre. Totes dues

⁵¹S. MORALEJO, *The tomb of Alfonso Ansúrez: Its Place and the Role of Sahagún in the Beginnings of Spanish Romanesque Sculpture, a Santiago, Saint-Denis, and Saint Peter: The Reception of the Roman liturgy in León-Castilla in 1080*, Nova York, 1985, pp. 63-100.

⁵²D. HASSIG, *He will Make Alive Your Mortal Bodies: Cluniac Spiritually and the Tomb of Alfonso Ansúrez*, "Gesta. International Center of Medieval Art", XXX-1/2 (1988), pp. 93-101.

⁵³J.L. Senra Gabriel i Galán, *La irrupción borgoñona en la escultura castellana de mediados del siglo XII*, "Anuario del Departamento de Historia y Teoría del Arte (U.A.M.)", IV (1992), pp. 35-51. Vegeu també M. DURLIAT, *Cluny et l'Espagne*, "Bulletin monumental", 152 (1994), p. 109.

obres borgonyones estan datades dins del primer terç del segle XII, cosa que fa pensar a José Luís Senra que durant les dècades centrals del segle XII un planter borgonyó es traslladà als regnes cristians occidentals davant de la demanda artística que presentaven. De mica en mica, aquest nou repertori decoratiu es va anar codificant i progressivament diluït, definirà la tasca escultòrica d'aquest període. De fet, Seraffn Moralejo ja havia perfilat la filiació borgonyona de l'escultura del regne de Lleó al segle XII⁵⁴.

Aquestes són algunes de les consideracions que el tema obert de les relacions entre Cluny i la Península Ibèrica durant els segles XI i XII permet de plantejar: un excel·lent tema de recerca per a un programa de treball comú entre historiadors i historiadors de l'art⁵⁵.

RÉSUMÉ

Bilan général des relations historiques et artistiques entre Cluny et la Péninsule Ibérique du Xe au XIIe siècle, à la lumière des recherches récentes. Après avoir analysé les différentes contributions à l'historiographie du sujet, l'auteur nuance beaucoup l'importance des relations directes, constate qu'il y a très peu d'études sur le sujet et assure que les relations sont seulement ponctuelles. Il faudra mettre en place des études monographiques et un programme de recherche particulier sur le rayonnement du prestige de Cluny dans la Péninsule Ibérique. L'article étudie successivement les aspects historiques et artistiques de manière séparée pour la zone catalane et celle castillane-leonnaise.

SUMMARY

General balance of the historical and artistic relations between Cluny and the Iberian Peninsula from XIth to XIIth century according to

⁵⁴S. MORALEJO, *Esculturas compostelanas del último tercio del siglo XII*, "Cuadernos de Estudios Gallegos", XXVIII (1973), pp. 308 i ss.

⁵⁵Vull agrair, en acabar aquestes notes, l'ajuda rebuda de Silvia Canalda, Nuria Jomet, Manuel Riu i, a Cluny, de Dominique Iogna Prat.

recent research. After analysing the different contributions to the historiography on the subject, the author points out that those relations were only fragmentary and that studies on this subject are scarce. It will be necessary, in the future, to prepare more monographic studies and a special program of research on the diffusion of Cluny's prestige in the Iberian Peninsula. The historical and artistic aspects of the above named period, as far as the Catalan and Castilian areas are concerned, are then dealt with in the article.